

Merényi Ágnes

„Lények Könyve” avagy mihez kezdünk a hagyatékká váló életművel?

Az íróasztalom jobb felső sarkában, néha a kupac tetején, máskor a közepén, rosszabb esetben az alján egy régi papírdosszié van. Vastag, behajthatós, szürke irattartó, foszlott a széle a sok nyitogatástól, ide-oda rakosgatástól, a tetején a kávéscsésze-karikák mellett kézzel írott felirat: LÉNYEK KÖNYVE. A dosszié alatt – meglepő – másik dosszié. Ez kék, rajta szintén kézzel írott felirat: kötetből kimaradt írások. Az előbbi Békés Pál saját keze írása, az utóbbi az enyém. A szürke dossziében írógéppel írt lapok és kézírásos papírok vannak, egyebek közt *A Félőlény* ösváltozata és mindenféle egyéb karakterek történetei, tervek és vázlatok egy majdani kötethez. Reflexiók arról, hogy ezek a lények viccesek és sokfélék, de talán mégsem mesébe illőek. A *Doktor Minorka Vidor nagy napja*¹ című meseregényből készülő filmforgatókönyv² jegyzetei. Csupa terv a jövőre. A kék irattartóban egy utólagosan megkísérelt rendszerezés kezdeményei, keresgélés a múltban, a szerzői szándékok vélelmezett feltérképezése, amely az emlékezet hézagossága, töredékessége folytán nem lehet más, mint jószándékú, de szubjektív konstrukció.

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, amikor egy színházi bemutató, a budapesti Karinthy Színházban színre vitt *A Félőlény*³ kapcsán megkíséreltem felidézni a mű történetét. Nem pusztán a színdarabét, mert akkor csak azt kellett volna kikeresgélni az ügynökségi nyilvántartásból, a könyvtári katalógusokból vagy a

1 BÉKÉS Pál, *Doktor Minorka Vidor nagy napja* (Budapest: Minerva Kiadó, 1985).

2 *Dr. Minorka Vidor nagy napja*, rendezte SÓLYOM András, Mafilm Játékfilmstúdió, 1987.

3 BÉKÉS Pál és VÁRKONYI Mátyás, *A Félőlény*, rendezte BÖHM György, Budapest, Karinthy Színház, 2019. dec. 14.

Színháztörténeti Intézet archívumából, hogy hol és hányszor mutatták be a darabot. De a darab eredetileg nem színmű volt, hanem emlékeim szerint talán két hasáb terjedelmű kis tárca, és a Magyar Hírlapban vagy a Népszabadságban jelenhetett meg 1985 táján. Az igazság végül nem az emlékeimből bukkant fel, hanem a dolgozószobám sarkában álló ládából, ahol a mai napig Békés Pál számos kézírata, újságban megjelent publikációja, jó pár iskolai füzete, rengeteg levele, fotója és még ki tudja, mi minden rejtőzik. Várja az előlépést a hagyatékból. A felfedezést. A ládában kotorászva egyhamar kiderült, hogy *A Félőlény* ösváltozata: 1. nem kéthasábos tárca, hanem öt és fél hasáb hosszúságú meghatározhatatlan műfajú írás volt valahol a mese és az elbeszélés között, 2. nem a Magyar Hírlapban és nem is a Népszabadságban, hanem a Magyar Nemzetben jelent meg, 3. a megjelenés időpontja pedig 1984. március 10.⁴

Pedig *A Félőlény* pályafutásának ez még csak a kezdete volt, 1988-ban, még a rendszerváltáson innen a szerző lecsupálta róla a leíró mesei fordulatokat, a fölösnek tetsző szövegburjánokat, és testet öltött a dramatizált ösváltozat, az akkoriban kedvelt, sűrűn gyártott rádiójáték formájában. Nem sok ideje volt „bebábozódni”, mert 1989-ben tovább dúsult a szöveg, és dalokkal együtt állt teljes pompájában színpadra, előbb Szegeden,⁵ majd 1991-ben az immár „szörnytelenített” kiserdőben, vagyis a rendszerváltás után, az Arany János Színházban,⁶ amely már nem volt Bartók Gyermekszínház, de még nem volt Új Színház/Új-színház se. *A Félőlény* „színi karrierje” jószerivel azóta is töretlen, ami nem csoda, lévén ún. „áthallásos”, felnőttek számára is élvezhető gyerekdarab. Azok számára, akik nemcsak hallani, de olvasni is kívánták azt, ami a sorok között olvasható volt, a reciklálásra mindig készségesen vállalkozó szerző megírta azonos című meseregényét, amely azóta hét kiadást ért meg.

Elhelyűtt azonban éppen csak érintettük az egykori, formálódó életmű és a lezárult életmű, a hagyatékkérdését. A „lényekkel” pedig még ismerkedni sem kezdtünk. Amikor az életmű lezárul, hagyatékká válik, a fájdalom és veszteség

⁴ Irodalmi művek és adaptációik keletkezéstörténetében számos bizonytalanság előfordulhat. A személyes emlékezet és a jegyzetek határozottan 1988-ra teszik a rádiójáték keletkezését, viszont a bemutató a műsorterv miatt elhúzódhatott. Az *Új Tükör* folyóirat rádióműsor-melléklete szerint *A Félőlény* bemutatója 1989. március 12-én volt. [N.N.], „A rádió műsora”, *Új Tükör* 26, 11. sz. (1989): 32.

⁵ BÉKÉS Pál és VÁRKONYI Máttyás, *A Félőlény*, rendezte Ács János, Szeged, Szegedi Nemzeti Színház Kisszínháza, 1989. nov. 3.

⁶ BÉKÉS Pál és VÁRKONYI Máttyás, *A Félőlény*, rendezte Ács János, Budapest, Arany János Színház, 1991. márc. 12.

érzése mellett hirtelen teher nehezedik a jogok örököseire. Az irodalmi örökségen hárman osztozunk a gyermekeimmel, a hagyaték kezelése, gondozása Békés Pál kifejezett kérése és végrendeletben rögzített utasítása alapján az én feladatom.

Az életmű elég élesen válik két részre (bár ez nem esztétikai vagy irodalomtörténeti, inkább kiadási szempont): gyerek- és felnőttirodalomra. Ezen a helyen nem taglalom a drámákat, hangjátékokat, a fordításokat, adaptációkat, tanulmányokat, tárcákat, útleírásokat. A gyerekeknek szóló művek, szám szerint hat (*A kétbalkezes varázsló*, *Doktor Minorka Vidor nagy napja*, *Viola violával*, *Borz a sámclin*, *A Félőlény*, *A Bölcs Hiánypótló*) szinte mind a Móra Kiadó gondozásában jelentek meg, kivéve az elsőt és a másodikat: *A kétbalkezes varázslót*⁷ és *Doktor Minorka Vidor nagy napját*⁸ amelyet a Minerva Kiadó jelentetett meg, és szerkesztője Janikovszky Éva, illetve dr. Major Klára volt. Békés Pál kedves és fontos szerzője volt a Mórának; nemcsak íróként, de televíziósként és közéleti személyiségként is sokat tett az olvasás népszerűsítéséért (Nagy Könyv, író-olvasó találkozók, IBBY), jó kapcsolatot ápolt mindenkori szerkesztőivel (Major Klára, Janikovszky Éva, Ballassa Anna, Merényi Ágnes) és könyveinek illusztrátoraival (Sajdik Ferenc, Réber László, Rényi Krisztina, Gyulai Líviusz). Halála után azonban a helyzet némiképp megváltozott. A Móra érthető módon szeretett volna az idők végezetéig Békés Pál gyerekkönyveinek kiadója maradni, de az élet a jogtulajdonosok és a felnőtt könyvek képében „közbeszólt”. Ez utóbbiak kiadásának története ugyanis sokkal kevésbé felhőtlen, sőt, akár hányatottnak is nevezhetnénk. Igaz ugyan, hogy első regényei a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon már a szerző szokatlanul fiatal korában megjelentek (*Darvak*,⁹ *Szerelmem útközben*,¹⁰ *Lakótelepi mítoszok*¹¹), ám az 1990 utáni műveket valósággal elsöpörte a rendszerváltozás politikai és könyvkiadási eseményssodra. Ez nem pusztán szófordulat, mert az *Érzékeny utazások Közép-Európán át*¹² című regényének példányait addigi kiadójának további iratanyagával együtt megsemmisítette egy terjesztői raktár beázása. Ezt követte a privatizációval és sok más viszontagsággal együtt több nagy múltú kiadó megszűnése, és a magyar könyvkiadás mélyrepülésének tartott időszaka, a kiadói és terjesztői struktúra teljes átalakulása.

7 BÉKÉS Pál, *A kétbalkezes varázsló* (Budapest: Minerva Kiadó, 1983).

8 BÉKÉS Pál, *Doktor Minorka Vidor nagy napja* (Budapest: Minerva Kiadó, 1985).

9 BÉKÉS Pál, *Darvak* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979).

10 BÉKÉS Pál, *Szerelmem, útközben* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983).

11 BÉKÉS Pál, *Lakótelepi mítoszok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984).

12 BÉKÉS Pál, *Érzékeny utazások Közép-Európán át* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991).

Nem Békés Pál volt az egyedüli szerző, akinek művei „otthonalanná” váltak ekkoriban, nélkülözni kényszerültek a befogadó és értő kiadói műhelyeket, a szerkesztői gondoskodást. Új novelláskötete, *A bogárnak mindegy* a rövid életű Cserépfalvi Kiadónál landolt 1993-ban, majd megjelent az Osiris és az Élet és Irodalom közös kiadásában a *Bélyeggyűjtemény*.¹³ Végül egy kis megnyugvás, és vele együtt siker is jött az Új Palatinus Könyvesháznál, ahol *A büntárs* című regény¹⁴ és a több kiadást megért novellafüzér, a *Csikágó* is napvilágot látott.¹⁵ Itt olyan remek szerkesztőkkel dolgozhatott, mint Reményi József Tamás és Závada Pál. E két kötetet követte a legsikeresebb novellákból összeállított válogatás, a *Semmi baj*,¹⁶ amelynek én lehettem a válogató szerkesztője. 2010-ben, mint ismeretes, Békés Pál meghalt, nem érte meg sem *A Félőlény* újraillesztrált, sem az *Érzékeny utazások* Ünnepi Könyvhétre megjelentetett új kiadását. Az életmű – immár hagyaték – végképp kettévált. A 2010-es évek elején az újabb könyvpiaci változások az Új Palatinus Könyvesház hanyatlását hozták, ám vele együtt az életmű egyesítésének kézenfekvő gondolatát is. E hosszú kitérő csak azt szemlélteti, mennyi akadály tornyosul nemcsak egy mű létrejöttére és első megjelenésére, de későbbi sorsára, utóélete előtt is, ha szerzője már nem egyengetheti sorsát további művek létrehozásával, az olvasókkal és a kiadókkal való kapcsolattartással.

2016-ban a felnőtt prózai életmű egyik legizgalmasabb és sikeresebb darabja, a *Csikágó* megjelenhetett a Jelenkor Kiadónál.¹⁷ A jogutódok és a kiadó közös szándéka az volt, hogy a Móránál lekötött gyerekkiadványok 2017-es lejárta után az életmű, mintegy egyesítve, a Jelenkor Kiadó gondozásába kerülhessen át. A cél végül, itt most terjedelmi korlátok miatt nem részletezhető jogi és személyes kacskaringók következtében csak 2021-ben valósult meg: ekkor adta ki a Jelenkor *A Félőlényt*,¹⁸ amelyet 2023 elején követett az éppen abban az évben negyvenéves *A kétbalkézes varázsló*.¹⁹ Mindkét kötetet Rátkai Kornél illusztrálta, s reméljük, hogy ez a sorozat további köteteinél is megmarad. A formai megújulás és vele együtt minden új kiadás, minden új színházi bemutató mérföldkövet jelent az életmű életben tartásában. *A Félőlény* 2021-es megjelenése az utolsó

13 BÉKÉS Pál, *Bélyeggyűjtemény* (Budapest: Osiris Kiadó – Élet és Irodalom, 1999).

14 BÉKÉS Pál, *A büntárs* (Budapest: Új Palatinus Könyvesház, 2004).

15 BÉKÉS Pál, *Csikágó* (Budapest: Új Palatinus Könyvesház, 2006).

16 BÉKÉS Pál, *Semmi baj* (Budapest: Új Palatinus Könyvesház, 2007).

17 BÉKÉS Pál, *Csikágó*, 4. kiad. (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016).

18 BÉKÉS Pál, *A Félőlény*, 7. kiad. (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2021).

19 BÉKÉS Pál, *A kétbalkézes varázsló*, 8. kiad. (Budapest: Jelenkor Kiadó, 2023).

pillanatban jött, amikor az üzletekből már elfogytak a kötelező és ajánlott olvasmányoknak feladott kötetek, sőt a könyvtárak példányait is ronggyá olvasták, hovatovább ellopták a szűkölködő olvasók...

A megújulás kapcsán elérkezünk a megjelenítés nehézségeihez is. Békés Pál meséiben, és persze a mese- és varázsvilágban általában, lépten-nyomon képzeletbeli lényekkel találkozunk. *A kétbalkezes varázslóban*, a *Doktor Minorkában* vagy a *Borz a sámlynban*²⁰ főleg mesei lények keresztelik az olvasó útját, de *A Félőlényben* és *A Bölcs Hiánypótlóban*²¹ valóságos lény-kavalkád veszi kezdetét. A képzeletbeli lények/szörnyek tára a Bibliától kezdve a legendák, mesék és a szerzői fantázia birodalmáig olyan népes, hogy bele sem kezdünk felsorolásukba. De egy pillanatra próbáljuk meg átérezni annak az illusztrátornak a feladatát és gondjait, aki megkísérlí papírra/monitorra álmodni a vasorrú bábát, az ogrét, a lernéi hidrát, a farkasembert, a garabonciást, a griffet, bármelyik sárkányt vagy akár a fogtündért. Ráadásul az előbbi alakoknak számos előképe létezik akár a képzőművészet, a könyvek, akár a filmek világában. Ám mihez kezd az illusztrátor, ha Borges, Dante, Kafka, Poe, netán Békés Pál lényeit kell megrajzolnia? Amikor az írói fantázia korábban a nyelvben sem létezett lényeit kell megteremtenie? Hogyan alkotja meg *A Félőlény* főhősét, hogyan jeleníti meg Csupáncot, Rakoncot és Porhanyt? Az utóbbi háromnál talán még eligazítja a nyelv, a nyelvérzék és a tanult mesekincs összessége (Csupánc, Rakonc és Porhany, a Kiserdő lakói a könyves és színházi megjelenítések szerint az erdő fáit, növényeit, földjét csupálják, rakosgatják és porhanyítják), de mi történik, amikor a legrémisszótobb rémmel, a triplatokájú vahordállal és az Irodaszörnnel szembeül, sőt hogyan ábrázolja az ábrázolhatatlant, *A Bölcs Hiánypótlóban* szereplő Lyukat? (A kérdés persze felmerült már Lázár Ervin Berzsiánjánál is, és folytatódik egészen a kuffikon át az idők végezetéig.) Gondoljunk arra is, hogy az illusztrátor nem engedheti teljességgel szabadjárá a fantáziáját, hiszen köti a kezét a műfaj és a célközönség életkora is.

A legtöbb ábrázolás *A Félőlény* alakjaihoz született:²² Gyulai Líviusz, Rényi Krisztina, Keresztes Dóra és Rátkai Kornél rajzolták meg őket. Az úttörő Gyulai

20 BÉKÉS Pál, *Borz a sámlyn*, 1. kiad., ill. CAKÓ Ferenc (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1986); BÉKÉS, *Borz a sámlyn*, 2. kiad., ill. KALMÁR István (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 2011).

21 BÉKÉS Pál, *A Bölcs Hiánypótló* (Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 2005).

22 *A Félőlény* első, 1991-es, a Móra Kiadónál megjelent kiadását Gyulai Líviusz illusztrálta, a második, harmadik és negyedik, 2001-es, 2003-as és 2005-ös, szintén mórás kiadást Rényi Krisztina (az Én könyvtáram sorozat részeként), az ötödik és hatodik, 2010-es és 2014-es mórás kiadást Keresztes Dóra. 2021-ben a Jelenkor Kiadó Rátkai Kornélt bízta meg a hetedik kiadás illusztrálásával.

Líviusz volt, aki bátran merte vonalas tollrajzaival aránylag sötétben ábrázolni az amúgy sötét szörnyvilágot, és a szereplőket inkább állatfigurákhoz közelítette. Az utána következők igyekeztek szeretetreméltóbbá és viccesebbé formálni a hősöket és a szörnyeket egyaránt. Gyulain kívül mindannyian antropomorfizálták a figurákat, azaz emberi, és nem állati alakban jelenítették meg őket. Rényi Krisztina Félő-lény-ábrázolása annyira sikeres volt, hogy a borítón szereplő figura éveken keresztül a Gyermekkönyvnapok katalógusának logójaként szolgált. Keresztes Dóra linó-metszet-illusztrációiban erősen épített az erdő adta növénymotívumokra, Rátkai Kornél rajzai pedig a rajzfilmek ironikus-humoros világából merítenek.

Három korszakos jelentőségű grafikusnak jutott feladatul Békés Pál-mű illusztrálása:²³ Réber László Janikovszky Éva és Lázár Ervin grafikai szerzőtársa volt; Békés gyerekeknek szóló műveiből pedig a *Doktor Minorka Vidor nagy napja* című meseregényt rajzolta. Sajdik Ferenc igazi „művészeti mindenevő”, aki a gyerekkönyvek illusztrációjától kezdve a karikatúrákon át a rajzfilmig mindent könnyű kézzel megrajzol. A műfaji határátlépés kifejezetten otthonos terep számára, gondoljunk a több generációt meghódító *Pom-pomra*, *A nagy ho-ho-horgászra*, a társadalmi indíttatású művészi animációra (*Moto perpetuo*), a Ludas Matyiban évtizedeken át közölt karikatúrákra és számtalan ifjúsági és mesekönyv-illusztrációjára. Lehetetlent nem ismerve, éppúgy életre keltette *A Bölcs Hiánypótló* egyik főhősét, a Lyukat, mint a vele együtt a hiány pótlására útra kelő Venyige II. nevű szőrös rémet, aki történetesen csupasz, mint egy meztelencsiga. Sajdiknak „persze könnyű”, hiszen már 1983-ban megrajzolta, mintegy előzményként, *A kétbalkezes varázsló* összes figuráját, a kétbalkezes főhőst, Fitzhuber Dongót és a csodára váró lakótelepi kissrácot, Éliás Tóbiást, valamint a titokzatos rémet, a lakótelepet rettegésben tartó Csikorgó Csókorgót, azaz a Csúf Csögörényt. (Tényleg, tudja valaki, mi fán terem az illető?)

A gyerekkönyvek további sorsa, úgy tűnik, nyugvópontra jutott a Jelenkor Kiadóban és Rátkai Kornél kezében. A jogutódoknak azonban további feladataik vannak: a művek újrakiadására kell bírniuk a kiadót, hiszen az életmű csak így maradhat fenn. A dossziében és a ládában nyugtalanul, rosszállóan mocorognak a figurák: szabadulásra, kötetbe válogatásra, ábrázolásra és olvasásra várnak.

23 Cikkünk főként Békés Pál gyerekeknek írott műveivel és azok illusztrációival foglalkozik, így méltatlan volna említés nélkül hagyni az ugyancsak kiváló Békés Rozit, a *Viola violával* című mesekötet illusztrátorát, valamint álljon itt az Osiris Kiadó 1999-es *Kétbalkezes varázsló*-kiadását rajzoló illusztrátor neve is: Lőrincze Miklós. A felnőttkötetek közül egyedül a *Bélyeggyűjtemény* első kiadásában vannak illusztrációk, alkotójuk Tettamanti Béla.

Vajon a Lények Könyvének „Lényegtelenjét” és „Véglényét” ki, mikor és milyen kötetben rajzolja majd meg?

Bibliográfia

- [N.N.]. „A rádió műsora”. Új Tükör 26, 11. sz. (1989): 32.
- BÉKÉS Pál és VÁRKONYI Mátyás. *A Félőlény*. Rendezte Ács János. Szeged: Szegedi Nemzeti Színház Kisszínháza, 1989. nov. 3.
- BÉKÉS Pál és VÁRKONYI Mátyás. *A Félőlény*. Rendezte Ács János. Budapest: Arany János Színház, 1991. márc. 12.
- BÉKÉS Pál és VÁRKONYI Mátyás. *A Félőlény*. Rendezte BÖHM György. Budapest: Karinthy Színház, 2019. dec. 14.
- BÉKÉS Pál. *A Bölcs Hiánypótló*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 2005.
- BÉKÉS Pál. *A büntárs*. Budapest: Új Palatinus Könyvesház, 2004.
- BÉKÉS Pál. *A Félőlény*. 7. kiad. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2021.
- BÉKÉS Pál. *A kétbalkezes varázsló*. Budapest: Minerva Kiadó, 1983.
- BÉKÉS Pál. *A kétbalkezes varázsló*. 8. kiad. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2023.
- BÉKÉS Pál. *Bélyeggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó – Élet és Irodalom, 1999.
- BÉKÉS Pál. *Borz a sámlyn*. 1. kiad. Illusztrálta CAKÓ Ferenc. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1986.
- BÉKÉS Pál. *Borz a sámlyn*. 2. kiad. Illusztrálta KALMÁR István. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 2011.
- BÉKÉS Pál. *Csikágó*. Budapest: Új Palatinus Könyvesház, 2006.
- BÉKÉS Pál. *Csikágó*. 4. kiad. Budapest: Jelenkor Kiadó, 2016.
- BÉKÉS Pál. *Darvak*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- BÉKÉS Pál. *Doktor Minorka Vidor nagy napja*. Budapest: Minerva Kiadó, 1985.
- Dr. Minorka Vidor nagy napja*. Rendezte SÓLYOM András. Budapest: Mafilm Játékfilmstúdió, 1987.
- BÉKÉS Pál. *Érzékeny utazások Közép-Európán át*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991.
- BÉKÉS Pál. *Lakótelepi mítoszok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984.
- BÉKÉS Pál. *Semmi baj*. Budapest: Új Palatinus Könyvesház, 2007.
- BÉKÉS Pál. *Szerelmem, útközben*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.